

Проблеми історії України нового часу

С. О. НАУМОВ (Харків)

Братство тарасівців

Понад 100 років тому, в 1893 р., у квітневому числі львівського часопису "Правда" було опубліковано програмний документ під назвою "Profession de foi молодих українців" (далі — "Символ віри"), що належав Братству тарасівців — першій після кирило-мефодіївців українській політичній організації на Наддніпрянщині. Він викликав значний інтерес української громадськості, привернув увагу Б. Грінченка, М. Драгоманова, І. Франка, Лесі Українки, справив помітний вплив на подальше формування національної політичної думки.

Проте бурхливі події початку ХХ ст., вихід на історичну арену українських політичних партій відвернули увагу істориків, затінили діяльність братства, про яке навіть фахівці мають обмежену й суперечливу інформацію. Його історіографія вичерпується фрагментами загальних праць¹, у тому числі найновіших², кількома оглядовими статтями³, дослідженнями, присвяченими тарасівцям М. Коцюбинському⁴ та М. Міхновському⁵, і не дає цілісного уявлення про організацію. Існуюча джерельна база дуже вузька і фрагментарна: це нечисленні спогади братчиків⁶ та матеріали слідства про діяльність харківського гуртка.

Останньому десятиріччю ХІХ ст. судилося стати перехідним етапом у розвитку українського національного руху. Домінуюче в 60—70-х роках українофільство вичерпало себе, продемонструвавши неспроможність лише культурницькими засобами поліпшити становище українського народу. Молодь обминала українофільські громади і вступала до народницьких

гуртків, байдужих до національних змагань. Спроби М. Драгоманова та його послідовників — членів гуртків "українських соціалістів-федералістів" у Петербурзі, К. Арабажина в Києві, В. Мальованого в Харкові та ін. — у 80-х роках поєднати культурно-національні гасла із завданнями політичного та соціального визволення (за зверхності останніх) не були підтримані в Україні, залишившись теоретичними або й зовсім непоміченими. Пошук нових ідей, шляхів, організаційних форм визвольного руху протягом 90-х років привів до виникнення ряду національних об'єднань з виразною політичною спрямованістю, котрі стали перехідним містком до утворення українських партій.

Першим серед них було Братство тарасівців. Воно виникло з невеликої групи однодумців, що склалася влітку 1891 р., — студентів Харківського університету М. Базькевича, М. Байздренка, І. Липи та дрібного урядовця (а не студента, як нерідко вказується в літературі) В. Боровика, їх об'єднали палкий патріотизм, прагнення боротися проти денаціоналізації, зросійщення, за національне відродження українського народу.

Група була створена під час проведення статистичних робіт на Полтавщині, якими керував відомий статистик, українофіл-старогромадivecь О. Русов. Займаючись переписом міської нерухомості, молодь дістала змогу глибше пізнати життя українського люду, його побут, звичаї, настрої, мову. Цим сповна скористалася четвірка, свідомо обираючи для роботи невеликі містечка, де краще збереглося національне обличчя населення. "Ми, — згадував пізніше І. Липа, — вивчати народну мову, робили різні записи, цікавилися піснями, побутом і цілим укладом народного життя, записували етнографічні матеріали, читали по хатах українські книжки і т. ін." ⁷ За свідченням М. Байздренка, "враження було дуже міцне і... невтїшне" ⁸.

Перебуваючи в Глинську під Ромнами (нині — Сумської області), четвірка скористалася перервою в обстеженнях і здійснила давню мрію — відвідала могилу Т. Шевченка. Творчість поета, його заклики до рішучої боротьби проти поневолення українського народу були для І. Липи та його товаришів джерелом натхнення і дороговказом. Перебування в "гостині" у великого Кобзаря в самому серці України справило на них надзвичайне враження, і вони поклялися на все життя бути вірними заповітам Шевченка: "Через увесь день чулась якась невидима присутність між нами генія... Не можна й вимовити, слова задля того дуже слабкі, яке дуже глибоке й вельми незвичайне враження лишив по собі на мене той день... Велика й незабутня могила генія міцно чарівно з'єднала нас любов'ю. Дух же Тарасів був між нами німим і невидимим свідком нашої присяги, що ніхто з нас не схибне в бік, не покине своєї матері України...", — писав по свіжих слідах І. Липа ⁹.

Так було закладено основи Братства тарасівців — продовжувачів справи, думок і мрій великого Тараса. Про відвідання могили Т. Шевченка є свідчення практично всіх його учасників. Проте в деяких працях ці події відтворені неточно, вони датуються 1890, 1892 рр., серед засновників організації названо Б. Грінченка ¹⁰ і особливо часто М. Міхновського. Для останнього П. Мірчук навіть вигадав промову, нібито виголошену ним на Тарасовій могилі, в якій він пропонував створити братство ".

Об'єднавшись, тарасівці не збиралися повторювати шлях українофільських громад з притаманними їм аполітичністю й організаційною аморфністю. Подолання негативних аспектів українофільства було однією з основних цілей братства. Тому його члени докладали зусиль насамперед для створення розгалуженої таємної організації та розробки її програми, передусім політичної. Перші кроки в цьому напрямку показали, що ґрунт для виникнення українського політичного товариства є. Швидко орга-

візувалася "громадка" (вислів І. Липи) в Харкові. Спочатку до неї входили 8 чол.: крім двох фундаторів (В. Боровик залишився в Полтаві, а М. Байздренко невдовзі виїхав у Дерпт), М. Яценко, О. Кривко, Д. Дробиш, О. Столбин, О. Бурлюк, І. Зозуля. Як писав І. Липа, "було ще немало готових і свідомих членів до вступу до Братства, але Тарасівці приймали до своєї організації дуже й дуже обережно..."¹².

Братство тарасівців нерідко ототожнюють з харківською групою. Насправді його гуртки існували щонайменше в 10 містах: Києві, Полтаві, Лубнах, Чернігові, Одесі, Катеринославі, Ічні й Срібному на Чернігівщині, Оргієві у Бессарабії (сучасна Молдова)¹³. Ю. Липа вважав (безпідставно, на наш погляд), що філії були "по всіх більших українських містах, крім Львова", а також у селах¹⁴.

Полтавський гурток, швидше за все, був організований В. Боровиком одразу після його повернення до міста після проведення статистичних робіт — наприкінці 1891 р. Навесні 1893 р. він підтримував зв'язки з харківським осередком, після розгрому якого переїхали до Полтави і включилися в роботу О. Столбин, Д. Дробиш, М. Дмитрієв¹⁵. Можливо, пізніше тут працювали О. та В. Міхновські¹⁶. У пошуках роботи В. Боровик у 1892 р. переїхав до Києва, де заснував гурток, який поступово став провідним і найбільшим у товаристві. До нього входили: Є. Тимченко, М. Кононенко, брати Черняхівські й Міхновські, В. Самійленко та ін. (в літературі названо принаймні 16 прізвищ)¹⁷.

У липні 1892 р. В. Боровику довелося виїхати на нове місце служби — до Бессарабії, де формувались експедиції для боротьби з філоксерою — виноградним шкідником. Невдовзі й тут йому вдалося створити тарасівську громаду, до якої входили як новоприйняті (М. Коцюбинський, В. Боржковський та ін.), так і члени інших місцевих груп, які працювали на ліквідації філоксери посезонне. Серед перших були і 7 найманих робітників філоксерної комісії, головним чином селяни з Полтавщини¹⁸.

Чернігівський гурток сформувався не пізніше 1893 р. Його членами були В. Андрієвський, В. Дейша (майбутня дружина М. Коцюбинського), Т. Шкуркіна та ін.¹⁹ В Одесі, за свідченням І. Липи, був Д. Сигаревич, а також О. Ждаха, В. Климович²⁰. В Лубнах тарасівців очолював, очевидно, В. Шемет, котрий і пізніше відіграв тут провідну роль в українському русі (до братства він вступив у Києві).

Тарасівці першими з українських об'єднань здійснили спробу поширити свій вплив на село. Значною мірою сільським — і не тільки за місцезнаходженням, а й за складом — був бессарабський гурток. В. Андрієвському вдалося організувати відділення товариства (близько 30 чол.) в с. Рожнівці Борзнянського повіту на Чернігівщині²¹. До товариства належав, судячи з його літератури, змісту діяльності й керівника, гурток селян с. Хомутець Миргородського повіту на Полтавщині, що збирався у О. Кривкова²² (схоже, так у жандармських документах було передано прізвище О. Кривка).

Крім гуртків, братство об'єднувало й окремих членів, що працювали поодиночі, підтримуючи зв'язки з організацією, зокрема О. Кривко в Яре-ськах Хорольського повіту на Полтавщині, М. Дмитрієв у Сумах, І. Липа на Херсонщині тощо. Більш точних даних про його внутрішню організацію немає. Можна припустити, що на рівні місцевих гуртків вона мала 2—3 ступені. Існувало керівне ядро з кількох найбільш надійних і досвідчених членів, у тому числі керівників підгруп (якщо такі були), завідуючого бібліотекою (їх могло бути два — для легальної і нелегальної літератури), скарбника тощо. У харківському гуртку бібліотекою завідували В. Степаненко (пізніше він завідував українською книгарнею в Києві) й І. Антонович, скарбником був О. Столбин; у бессарабському — скарбником був М. Коцюбинський²³.

Одноосібних керівників (голів) гуртки й братство в цілому, очевидно, не мали, що було притаманне українському руху XIX — початку XX ст. Про них не згадував жоден тарасівець, включаючи І. Липу й В. Боровика, які тільки й могли виконувати ці функції. Лише С. Козуб називав головою братства В. Боровика, а в іншому місці - Є. Тимченка (в 1892-1896 рр.), М. Кононенка (1896-1899 рр.) і М. Міхновського (1899-1902 рр.)²⁴. Але якщо В. Боровик дійсно був одним з лідерів організації, то про подібну роль решти названих осіб говорити не доводиться. До того ж Є. Тимченко не міг бути головою братства: С. Козуб вказує, що його "поставив" В. Боровик. Якщо ж ідеться про київський гурток, то його не міг очолювати в названі роки М. Махновський, котрий мешкав тоді в Харкові, а самої організації тоді вже не було. Тому це свідчення, як і багато інших, що описувалися в літературі про тарасівців 20—30-х років, слід визнати необґрунтованими.

Не маючи формальних керівників, тарасівські гуртки, однак, не потерпали від анархії. Запорукою дисципліни й організованості були як сумління братчиків, так і наявність колективного керівництва (ядра) та авторитетного лідера — такого, як І. Липа в Харкові, В. Боровик у Бессарабії, В. Андрієвський у Чернігові.

Рядові братчики, вірогідно, поділялися на підгрупи на чолі з представниками керівного ядра. Щоправда, в літературі про це здебільшого не згадується, а С. Козуб взагалі заперечував існування таких підгруп - "п'яток". Однак про них писали, хоча й завуальовано, Р. Борис і М. Слабченко²⁵. Крім того, харківські слідчі встановили, що М. Яценко (він належав, як відомо, до "вісімки") був головою якоїсь "купки"; очолював "гурток" до виїзду з Харкова і М. Байздренко²⁶. Існування таких підгруп видається необхідним як з погляду конспірації, так і в зв'язку з постійним прийняттям нових членів, яких слід було перевірити, перш ніж знайомити з справами всієї організації.

Своєрідним підготовчим, перехідним щаблем були гуртки, в яких об'єднувалися члени організації і "співчуваючі". Такий статус, на наш погляд, мали названі вище сільські відділення тарасівців. Поза межами організації діяли гуртки самоосвіти для вивчення української мови, літератури, історії тощо, до яких переважно входила учнівська та студентська молодь. Вони знаходилися під ідейним впливом братства, не підозрюючи про його існування. Це — гуртки в духовній семінарії та реальному училищі Полтави, серед семінаристів та "інтелігентних дівчат" у Чернігові, українські студентські громади в Харкові, Києві та ін.²⁷ Такі гуртки були найближчим кадровим резервом для тарасівців та інших українських організацій.

Говорячи про вищезазначені елементи структури тарасівського братства, вважаємо за необхідне підкреслити, що вони не набули рис чіткої ієрархічної системи і немає жодних підстав стверджувати про їх наявність у кожному місцевому осередку.

Зв'язок між окремими гуртками здійснювався шляхом листування і особистих зустрічей. Адже тарасівці досить часто їздили на навчання, канікули, службу тощо. Внаслідок цього братчики нерідко працювали в кількох філіях. Про характер і зміст листування мало що відомо. Однак, очевидно, не відповідає дійсності твердження І. Липи, повторюване різними авторами, про те, ніби тарасівці ніколи не писали один одному про справи організації. Матеріали харківської справи, листи М. Коцюбинського свідчать, що листування між членами різних гуртків було постійним і доволі інтенсивним. Попри конспірацію, братчики обмінювалися інформацією про організаційні справи. Так, М. Байздренко повідомляв про діяльність харківського гуртка, І. Якимовський - про підготовку

статуту, М. Коцюбинський — про свою роботу скарбника, ділився враженнями про становище в товаристві ²⁸.

Є підстави вважати, що окремі тарасівці були зобов'язані підтримувати регулярні зносини з іншими членами й осередками організації шляхом листування. Можливо, саме цим слід пояснити велику епістолярну спадщину М. Коцюбинського, пов'язану з братством. Зокрема, на початку жовтня 1896 р. він скаржився дружині: "От і нині, свято, а я пишу вже п'ятий лист. Деякі великі, от як до Міхновського, Єремієва, Тараса (Мальованого. - С. Н.Г. ²⁹ -

Такі ж функції виконував, очевидно, і М. Кононенко. Інформуючи в червні 1895 р. М. Коцюбинського про справи в київському осередку, він зазначав: "Лаються люде, що на їх листи нема відповіді. Відповідатиму обов'язково на місяць раз, а може й два, не залічуючи сюди особистих інтересів, більше мабуть не спроможусь, бо опріч особистого листування з родиною, знайомими і часописами, маю ще відповідати і оповіщати обов'язково 9 душ... Маєте право требувати відповіді ділової, за яку несу відповідальність" ³⁰.

Організаційною формою зв'язку в братстві були з'їзди. Один з них відбувся в Києві не пізніше квітня 1893 р. (до харківських арештів). Неповний список його делегатів, яких було майже 30 осіб, наводить О. Рябінін-Скляревський з посиланням на неопубліковані спомины В. Боровика. Це — В. Дейша від чернігівської "родини", М. Коцюбинський, В. Боржковський, В. Боровик (Бессарабія), В. Самійленко, Є. Тимченко, М. Кононенко (Київ), І. Липа, І. та М. Міхновські, В. Андрієвський (Харків), причому троє останніх названі харківськими представниками помилково.

На з'їзді, що тривав 3 дні, начебто, був складений статут братства, але його майже одразу спалив М. Кононенко, побоюючись арешту ³¹. За Р. Борисом, з'їзд, зокрема, обговорив питання про необхідність переходу до безпосередніх політичних акцій ³². Уточнити чи спростувати ці дані наявна джерельна база не дає змоги.

Про інші з'їзди відомості не збереглися. Щоправда, були згадки про з'їзд 1894 р., в якому також взяли участь 30 чол. ³³, але, очевидно, тут мала місце помилка в даті і насправді йдеться про з'їзд 1893 р. О. Рябінін-Скляревський вважав, що це був перший і останній з'їзд, проте невідомо, наскільки обґрунтована така категоричність. Наприклад, М. Коцюбинський писав у листі від 28 вересня 1896 р. про намагання Т. Мальованого скликати з'їзд восени ³⁴. У цілому зв'язки між місцевими гуртками були постійними і забезпечували організаційну єдність братства. При цьому місцеві осередки зберігали якнайширшу автономію.

Питання про чисельність братства залишається відкритим. У літературі відповідні дані є лише про гурток у с. Рожнівці, але достовірність їх проблематична. Враховуючи, що в таких осередках, як харківський, київський, бессарабський, налічувалося щонайменше по 15—25 членів, можна припустити, що в 10—12 гуртках було принаймні 100 тарасівців. Складений нами список — далеко не повний і, напевне, не безпомилковий — включає 49 чол. ³⁵

Дуже обмеженою є інформація про склад гуртків. Всі тарасівці були молодими людьми, але вже мали певний життєвий досвід. Дані про вік 28 гуртківців розподіляються таким чином: до 20 років — 3, 21—25 років — 11, 26—30 років — 13, 30-32 роки - 2 (оскільки час вступу до братства невідомий, для всіх за точку відліку взято 1893 р., коли гуртки вже склалися). Здебільшого це чоловіки: серед 49 відомих нам тарасівців лише 5 жінок. Більшість становили українці, але були й росіяни — відповідно 26 і 4 з числа тих, чия національність встановлена. Соціальне походження вдалося

з'ясувати у 22 братчиків: 8 з них були дітьми священиків, 7 - походили з міщан, 3-з дворян, 1 — з селян, батьки ще трьох були відомими українськими інтелігентами.

В гуртках були вихідці практично з усіх губерній України та Криму, причому найбільше - з Полтавщини (12 з 33). За соціальним становищем тарасівців можна поділити на дві групи. Перша - селяни, що входили до складу двох сільських і бессарабського гуртків. Всі інші тарасівці — це студенти, дрібні службовці, інтелігенція — люди з середньою та вищою освітою. Майнове становище визначити важко, але, безумовно, більшість мала невеликі статки, і це змушувало їх постійно працювати.

Отже, склад братства, що включав представників різних прошарків населення (за винятком міських робітників і великих поміщиків та капіталістів), в основному відображав соціальну структуру української нації, репрезентував усі регіони Східної України. Це дає можливість охарактеризувати його як загальноукраїнську організацію.

Організаційні засади братства були визначені в його статуті. Щоправда, нині майже неможливо точно встановити не тільки його зміст, а й сам факт існування. До нас він не дійшов, і в літературі здебільшого не згадується. Лише І. Липа та деякі інші автори писали про статут, але насправді мали на увазі програму. І все ж є підстави вважати, що тарасівці мали статут як організаційний документ. Загалом важко уявити кількарічну діяльність добре законспірованої розгалуженої організації без визначення принципів її побудови та функціонування.

З матеріалів слідства видно, що в Харкові були надруковані програма і статут (отже, йдеться про два різні документи), причому серед укладачів останнього названі Ф. Заїкін та І. Якимовський, котрі не могли бути авторами програми. У Л. Булченка під час обшуку знайшли рукопис — доповнення до статуту щодо прийому в товариство жінок³⁶. Саме організаційний статут міг розглядатися на з'їзді 1893 р.: програма, за різними джерелами, була написана не пізніше 1892 р. (за спогадами І. Липи, влітку 1891 р.), тому не було потреби "скласти" її на з'їзді. Водночас робота над статутом тривала і на початку 1893 р. Про це свідчать як наведені вище дані, так і обговорення його харківським гуртком у березні 1893 р.³⁷

Очевидно, крім суто організаційних положень, статут мав вступну частину, де визначалися цілі товариства та засоби діяльності. У слідчих документах вони названі "побажаннями" і викладені в такій послідовності: необхідність політичного виховання членів гуртка; повна автономія і широка воля на Україні; зв'язки між собою й обмін літературою; святкування днів, пов'язаних з видатними подіями в історії України; видання для народу творів Т. Шевченка й Г. Квітки-Основ'яненка; вивчення економічного становища України та турбота про його поліпшення; піклування про освіту народу, влаштування бібліотек та ін. —¹⁸

Мали бути визначені в статуті й обов'язки тарасівців. Відомо, що вони були розроблені братством і частково відображені в "Символі віри" (стосовно роботи над собою та в суспільстві). Крім того, кожен братчик повинен був підготувати й затучити до організації не менше двох чоловік і стільки ж навчити українській грамоті протягом року³⁹.

Програма тарасівців до нас також не дійшла, але про її існування свідчать наведені нами дані, спогади І. Липи й В. Боровика. Програмні ідеї братства були відображені в рефераті, прочитаному І. Липою в Харкові на шевченківські роковини 1893 р. На ці збори були запрошені й старогородівці, причому реферат вони сприйняли прихильно. Того ж року його надрукував часопис "Правда", редакція якого дала йому назву.

Щодо авторства "Символу віри" в літературі висловлювалися різні точки зору. В. Дорошенко невідомо з яких міркувань називав його авторами

Б. Грінченка й Т. Зіньківського, що рішуче заперечував Ю. Липа⁴⁰. П. Мірчук безпідставно приписував його М. Міхновському⁴¹. Адже на час написання реферату він лише починав свій шлях в суспільному русі, був на 6—8 років молодшим за харківських однодумців. До того ж київський гурток тоді тільки формувався і навряд чи міг визначати ідеологію організації; невідомо також, чи входив у той час М. Махновський до його складу.

На наш погляд, основна заслуга у створенні "Символу віри" належала І. Липі, що підтверджують не тільки його спогади, а й видається цілком логічним з огляду на тогочасну роль останнього у братстві. Слід підкреслити і внесок у цю справу Б. Грінченка, який користувався серед молоді авторитетом знаного поета і радикального українського діяча. І. Липа почав листуватися з ним з допомогою І. Зозулі (І. Спілки), а восени 1892 р. понад тиждень жив у подружжя Грінченків у с. Олексіївці на Катеринославщині, обговорюючи майбутній реферат (спомини М. Грінченко)⁴².

Природно, що Б. Грінченко знав зміст цього документа ще до його опублікування. Про це свідчать його "Листи", надруковані в чернівецькій "Буковині" в 1892—1893 рр. Письменник, зокрема, вказував на три течії в українському русі: "формальні націоналісти" (так він називав українофілів); "радикали", що сформувалися під впливом українофільства й галицького радикалізму та об'єднували тих, хто мав "соціалістичний колір", "хто багато говорить і мало робить або зовсім нічого не робить"; "свідомі націоналісти-народолюбці"⁴³. Перевагу він надавав останній групі, виклавши її погляди, близькі до змісту "Символу віри".

Слід визначити, наскільки "Символ віри" відповідав програмі братства, чи може він вважатися програмним документом. Це тим більш важливо, що автор пізніше досить скептично відгукувався про нього, протиставляючи останній програмі⁴⁴. Однак цінність цього зауваження невисока, оскільки І. Липа висловив його через 30 років, не маючи тексту програми. Та й навіщо треба було тарасівцям публікувати за кордоном твір, що принципово відрізнявся б від програми. Цілком тотожними ці документи також не були.

Реферат, мабуть, був більш загальним, полемічним, емоційним — з огляду на аудиторію, перед якою мав читатися. Деякі моменти в ньому з тактичних міркувань були згладжені⁴⁵. Однак у цілому "Символ віри" не тільки "міг висловлювати настрої тарасівців" (Ю. Липа), а й відтворював (хоча й неповністю) зміст їхньої програми. Виходячи з цього і враховуючи зміст "Символу віри", вважаємо недостовірною ретроспективну оцінку програми, висловлену І. Липою: "Він був дуже широкий. Пам'ятаю, було зафіксоване земельне питання (націоналізація землі, як тепер у с.-р.), робітнице, як у звичайній програмі с.-д., а щодо політичного, то страшно сказати! — сепаратизм, самостійність України. Іншої України, як самостійної, Тарасівці собі й не уявляли"⁴⁶. Вона не підтверджена іншими джерелами і демонструє явне бажання автора поставити платформу тарасівців на один щабель із значно пізнішими партійними програмами, приписати братству власні погляди 20-х років ХХ ст.

Вихідною точкою поглядів тарасівців було визнання самотності українського народу, його права на незалежне існування: "Наука й життя Українського народу доводять нам, що Україна була, єсть і буде завжди окремою нацією, і як кожна нація, так і вона потребує національної волі для своєї праці й поступу"⁴⁷. Вони визнавали загальнолюдські цінності, політичні свободи і соціальну справедливість. Однак жорстоке національне гноблення, економічний визиск України, що ставили під загрозу її майбутнє, зумовлювали першочерговість саме національно-визвольної боротьби: "Тим ми, як діти України, як сини свого народу, єсемо націона-

лами і перед усім дбаємо о те, щоб дати своєму народові волю національну"⁴⁸.

Така постановка питання відповідала й інтересам загальнолюдського поступу, що можливий лише за умови вільного розвитку всіх народів. Звідси "...ми, яко космофіли, що любимо усіх людей, бажаємо усій людськості однаково добра і широкої волі, повинні бути націоналами..."⁴⁹.

(Далі буде)

¹ Е ф р е м о в С. Из общественной жизни на Украине. — Б. м., б. р. вид.; Дорошенко В. Українство в Росії. Новітні часи. — Відень, 1918; С л а б ч е н к о М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. — Харків, 1927. — Т. 2; Енциклопедія українознавства: Словник. Частина. — Париж; Нью-Йорк, 1976. — Т. 8; та ін.

² К а с ь я н о в Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX—XX століть: Соц.-політ, портрет. — К., 1993; Нариси з історії українського національного руху. — К., 1994.

³ Л и п а Ю. Тарасівці // Літ.-наук. вюм. — Львів, 1925. — Т. 88. — Кн. 12; В. В. 45-ліття "Тарасівців" // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1936. — Ч. 5.

⁴ К о з у б С. Коцюбинський у "Братерстві Тарасівців" // Твори М. Коцюбинського. — Харків; К., 1930. — Т. 7; Рябінін-Скляревський О. Михайло Коцюбинський і тарасівці // Коцюбинський: 36. статей. — Харків; К., 1931. — Т. 1.

⁵ Борис Р. Микола Міхновський. — Б. м., б. р. вид.; Мірчук П. Микола Міхновський: Апостол укр. державності. — Філадельфія, 1960; К у р а с І. Ф., Т у р ч е н к о Ф. Г., Г е р а щ е н к о Т. С. М. І. Міхновський: постать на тлі епохи // Укр. іст. журн. — 1992. — № 9.

⁶ С а м і й л е н к о В. З українського життя в Києві в 80-х роках XIX ст. // Нова Україна. — Прага, 1923. — Ч. 1-2; Л и п а І. Братерство тарасівців // Літ.-наук. вісн. — 1925. — Т. 87. — Кн. 7-8; М. Б. (Б а з ь к е в и ч М.) Український рух серед харківського студентства 1890-х років // 3 минулого. — Варшава, 1939. — Т. 2.

⁷ Л и п а І. Братерство тарасівців. — С. 264.

⁸ Б а й з д р е н к о М. Над свіжою могилою // Рідний край. — 1908. — № 31. — С. 3.

⁹ С т е п о в и к І. У батька Тараса в гостині // Зоря. — Львів, 1892. — Ч. 5. — С. 94.

¹⁰ Енциклопедія українознавства. — Т. 8. — С. 3131.

¹¹ М і р ч у к П. Микола Міхновський. — С. 14.

¹² Л и п а І. Братерство тарасівців. — С. 266.

¹³ Слабченко М. Є. Матеріали... — Т. 2. — С. 204; В. В. 45-ліття "Тарасівців". — С. 8; Борис Р. Микола Міхновський. — С. 8; Енциклопедія українознавства. — Т. 8. — С. 3131.

¹⁴ Л и п а Ю. Тарасівці. — С. 343.

¹⁵ Байздренко М. Над свіжою могилою // Рідний край. — 1908. — № 32. — С. 4; Л и п а І. Братерство тарасівців. — С. 266.

¹⁶ Ж у к А. Симон Петлюра // Літопис Червоної Калини. — 1936. — Ч. 5. — С. 3.

¹⁷ К о з у б С. Коцюбинський у "Братерстві Тарасівців". — С. 18; Енциклопедія українознавства. — Т. 8. — С. 3131.

¹⁸ К о з у б С. Коцюбинський як учень Драгоманова на полі публіцистики // Червоний шлях. — 1926. — № 3. — С. 186.

¹⁹ М. М. Коцюбинський як громадський діяч: 36. документів. — К., 1968. — С. 125, 187; К о з у б С. Коцюбинський у "Братерстві Тарасівців". — С. 18.

²⁰ Рябінін-Скляревський О. Михайло Коцюбинський і тарасівці. — С. 258.

²¹ К о з у б С. Коцюбинський у "Братерстві Тарасівців". — С. 18.

²² ЦДІА України, ф. 274, оп. 1, спр. 344, арк. 141.

²³ Там же, ф. 336, оп. 1, спр. 26, арк. 23 зв., 52, 58; К о з у б С. Коцюбинський у "Братерстві Тарасівців". — С. 31.

²⁴ К о з у б С. Коцюбинський у "Братерстві Тарасівців". — С. 18.

²⁵ Б о р и с Р. Микола Міхновський. — С. 8; С л а б ч е н к о М. Є. Матеріали... — Т. 2. — С. 204.

²⁶ ЦДІА України, ф. 336, оп. 1, спр. 26, арк. 50, 85.

²⁷ Л и п а І. Братерство тарасівців. — С. 266; Коцюбинський М. Твори. — Харків; К., 1930. — Т. 8. — С. 237; Ж у к А. Симон Петлюра. — С. 3; К о л л а р д Ю. Народження українського націоналізму серед харківської студентської молоді // 3 минулого. — Варшава, 1939. — Т. 2. — С. 56.

²⁸ ЦДІА України, ф. 336, оп. 1, спр. 26, арк. 78 зв., 84 зв.; Коцюбинський М. Твори в семи томах. — К., 1974. — Т. 5. — С. 86, 89.

²⁹ Цит. за: К о з у б С. Коцюбинський у "Братерстві Тарасівців". — С. 34.

³⁰ Цит. за: Л ю т и й І. М. Коцюбинський і М. Кононенко. Сторінка з історії ранньої творчості Коцюбинського // Україна. — 1926. — Кн. 1. — С. 52—53.

³¹ Рябінін-Скляревський О. Михайло Коцюбинський і тарасівці. — С. 266.

³² Б о р и с Р. Микола Міхновський. — С. 8.

³³ К о з у б С. Коцюбинський як учень Драгоманова на полі публіцистики. — С. 186.

³⁴ Коцюбинські! й М. Твори. — Т. 5. — С. 89.

- ³⁵ Андрієвський В. Т., Антонович т. В., Базькевич М. М., Байздренко М. Г., Боржковський В. В., Боровик В. Г., Булченко Л. М., Бурлюк О., Гарасименко, Дейша (Коцюбинська) В. У., Дмитрієв М. А., Долинська, Дробиш Д., Єремій Г., Ждаха О. А., Заїкін Ф. И., Засадкевич І. М., Зозуля І., Камінський Б. А., Кедринівський, Климович В. П., Ковальов О. І., Кожушко Ф. М., Кононенко М. С., Коцюбинський М. М., Кривко О., Кучинський А. П., Липа І. Л., Мальований Т. В., Міхновський Г. І., Міхновський І. І., Міхновський М. І., Петренко М. Ф., Самійленко В. І., Сигаревич Д., Совачів В. Я., Сердинський П. А., Степаненко В. П., Столбин О. Є., Тимченко Є. К., Трутовський Я. Я., Туркевич, Тхоревський, Черняхівський Є., Черняхівський О., Шемет В. М., Шкуркіна (Левицька) Т. С., Якимовський І. І., Яценко М. М.
- ³⁶ ЦДІА України, ф. 336, оп. 1, спр. 26, арк. 78 зв., 100.
- ³⁷ Там же, ф. 274, оп. 1, спр. 331, арк. 36 зв.
- ³⁸ Там же, арк. 37 зв.
- ³⁹ Л и и а І. Братерство тарасівців. — С. 265.
- ⁴⁰ Д о р о ш е н к о В. Українство п Росії. — С. 28; Л и п а Ю. Тарасівні. — С. 349.
- ⁴¹ М і р ч у к П. Микола Міхновський. — С. 15.
- ⁴² Л и п а І. Esse homo (Пам'яті Бориса Грінченка) // Українська хата. — 1910. — № 5. — С. 313; Л и п а Ю. Тарасівні. — С. 345.
- ⁴³ Листи з України Наддніпрянської П. Вартового. — К., 1917. — С. 109-115.
- ⁴⁴ Л и п а І. Братерство тарасівців. — С. 265.
- ⁴⁵ С а м і й л е н к о В. З українського життя в Києві... — С. 113.
- ⁴⁶ Л и п а І. Братерство тарасівців. — С. 264.
- ⁴⁷ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. — Б. м., 1983. — Т. 1. — С. 20'.
- ⁴⁸ Там же. — С. 21.
- ⁴⁹ Там же. — С. 20.